

Magis rythmus quam metron: structuur en colometrie van de anapestische cantica van Seneca

door

Lieven DANCKAERT

Abstract

In this contribution I analyze the metrical structure of Seneca's anapaests. After a brief introduction, I first develop a theoretical framework, with special attention to the boundaries of metrical periods. In the next sections, I challenge the common practice of subdividing long anapaestic passages into so-called anapaestic dimeters. I propose a new analysis in which such a subdivision is not made, yielding a structure that formally resembles the πνίγη of classical Greek comedy.

1. INLEIDING

Op naam van Lucius Annaeus Seneca (4 v.Chr.-65 n.Chr.) zijn tien tragedies overgeleverd, meteen ook de enige volledig bewaarde tragedies uit de Latijnse literatuur. Het auteurschap van twee drama's (de *Octavia*, een zgn. *praetexta*, en de *Hercules Oetaeus*) wordt fel betwist.

Net zoals in de Griekse voorbeelden is het metrum van de dialooggedeelten de jambische trimeter. De passages die vermoedelijk werden geciteerd of gezongen, zijn voornamelijk gesteld in horatiaanse lyrische versmaten (asclepiadei, glyconei, sapphische en alcaïsche hendecasyllabi) en anapesten, die ook in het Attische drama bijzonder geliefd waren.

In het tragische oeuvre van (pseudo-)Seneca vinden we 36 passages in anapesten. Hierbij komt nog één passage uit de *Apocolocyntosis*, een korte *nenia* op de pas overleden keizer Claudius. Het gaat om (delen van) koorzangen en monodieën, in lengte variërend van 10 (*Pha* 1123-1127) tot 242 (*HO* 583-705) metra. In totaal gaat het om 3388 anapestische metra. Het basisschema van een senecaans anapestisch metron ziet er als volgt uit: ∞—∞—|. Slechts indien het eerste element wordt gerealiseerd door één lange lettergreep, kan het eerste lon-

gum worden opgelost tot twee korte lettergrepen, terwijl het tweede lange element nooit wordt ingevuld door twee korte lettergrepen. Het geheel wordt stevast gevolgd door een cesuur. Ik geef een kort voorbeeld ter illustratie (*Oed.* 980-982):

Fatis agimur: cedite fatis;
non sollicitae possunt curae
mutare rati stamina fusi.

In dit artikel beperk ik mij tot een louter formele metrische analyse. Stilistiek valt buiten de doelstellingen van deze bijdrage, maar ik meen dat mijn bevindingen een aanzet kunnen geven tot een nieuwe appreciatie van de literaire aspecten van Seneca's anapesten.

2. ENKELE METRISCHE BEGRIPPEN

Alvorens de eigenlijke vraagstellingen van dit artikel te formuleren, zou ik graag eerst enkele cruciale technische termen willen introduceren, waarmee een theoretisch kader kan opgebouwd worden dat kan toegepast worden om zowel Griekse als Latijnse metrische teksten structureel te analyseren.

De kleinste bouwsteen van een metrische tekst is het **element**. Men onderscheidt aldus vijf zulke elementen: het <elementum> breve, longum, biceps, anceps en indifferens. Een breve vinden we steeds als een korte lettergreep terug. Het longum wordt meestal gerealiseerd door een lange lettergreep, en minder vaak door twee korte; bij een biceps is dit net omgekeerd. Een indifferens is steeds eenlettergrepig, maar mag lang of kort zijn, terwijl een anceps hierbovenop ook tweelettergrepig mag worden gerealiseerd. Essentieel is dat deze vijf elementen abstracte fenomenen zijn, die in geen geval mogen verward worden met hun concrete realisaties: lettergrepen.

De grootste structurele eenheid waaruit een metrische tekst is opgebouwd is de **periode**. Iedere periode wordt intern gekenmerkt door synaphie en aan het begin en het einde begrensd door een pauze (Stinton 1977). **Synaphie** kan men omschrijven als prosodische continuïteit (Rossi 1978): binnen de grenzen van één periode wordt geen rekening gehouden met woordgrenzen om te bepalen of een lettergreep lang of kort is. **Pauzes** markeren het einde van een periode, waarbij een woordgrens wel steeds samenvalt met het einde van een lettergreep. Het laatste element van een periode is bijna altijd een indifferens. Pauzes kunnen slechts in bepaalde gevallen onmiskenbaar geïdentifi-

ceerd worden, met name door de aanwezigheid van een hiaat of een zogenaamde 'brevis in longo'. Een **hiaat** treffen we aan wanneer de opeenvolging van een woord dat eindigt op een klinker en een woord dat begint met een klinker geen aanleiding geeft tot een elisie.¹ Een **brevis in longo** komt voor wanneer een korte slotlettergreep staat in een positie waar interne correspondentie eigenlijk een lange lettergreep vereist, meer bepaald in anapestische en jambische metra, maar ook bij voorbeeld op het 'spondeïsche' einde van een dactylische hexameter. Een metrische pauze wordt soms extra benadrukt doordat het laatste metron of colon van een periode een element minder telt dan diegene binnenin de periode. Men spreekt in dit geval van **catalexis**. Men onderscheidt aldus catalectische en acatalectische periodes. De lengte van een periode kent in theorie geen bovengrens. In de praktijk varieert de lengte echter van ca. 5 tot 30 lettergrepen, uitzonderingen niet te na gesproken.

Het begrip **colometrie** gebruik ik in niet-technische betekenis als de grafische weergave van een metrische tekst. Vaak gaat het om de subjectieve interpretatie van een scribent, filoloog of uitgever. Idealiter stemt de colometrie zo veel mogelijk overeen met de inherente **structuur** van een tekst. Enerzijds zijn periodes steeds **intern** op een welbepaalde manier gestructureerd. Ofwel zijn ze opgebouwd uit metra, ofwel uit cola, ofwel uit een combinatie van beide. In de literatuur verwijst men soms naar de periodes *κατὰ μέτρον* en *κατὰ κῶλον* (b.v. Pretagostini 1978). Een **metron** bestaat uit één (in het geval van dactylen) of twee (jamben, trocheeën en anapesten) voeten. Hoewel het begrip **colon** bijzonder moeilijk te definiëren is, zou ik als voornaamste kenmerken hun herkenbaarheid² en beperkte lengte (6 à 12 lettergrepen) vermelden.

Anderzijds kennen periodes ook een **externe** structuur. Men onderscheide periodes *κατὰ στίχον* en *κατὰ σύστημα*. **Periodes κατὰ στίχον** zijn korte tot middellange structuren die vele malen op identieke wijze worden herhaald. De herhaling zorgt hierbij voor structurele transparantie. De antieke poëzie kent een beperkte inventaris van dergelijk *στίχοι*. **Systemen** zijn langere structurele eenheden, die

¹ Merk op dat niet ieder hiaat ook effectief wijst op de aanwezigheid van een pauze. Dergelijke hiaten vinden we onder meer bij de Latijnse comici. In de klassieke poëzie levert de opeenvolging van het tussenwerpsel 'o' en een woord met anlautende vocaal meestal geen elisie op, zonder dat er hier sprake is van een metrische pauze.

² West (1982a: 5-6): "It is a characteristic of Greek poetry that it is based on a **stock of common cola**. Although in some styles of sung poetry nearly every period is metrically unique, an original ad hoc construction, it is usually possible to recognize familiar types of colon in it."

dikwijls zeer complex en vaak unieke composities zijn. Indien ze worden herhaald, is het meestal slechts enkele malen. Men spreekt in dit verband van strofen. Onderstaande tabel biedt een overzicht van de verschillende combinatiemogelijkheden:

	intern →	κατὰ μέτρον	κατὰ κῶλον	combinatie
e x t	κατὰ στίχον (1 periode = 1 στίχος)	- dactylische hexameter - iambische trimeter	- glyconeï: Sen. <i>HF</i> 875-894 - asclepiadeï: Sen. <i>HF</i> 524-591	anapestische tetrameter
e r n ↓	κατὰ σύστημα (1 periode = 1 σύστημα)	zgn. συστήματα ἐξ ὁμοίων; sommige πνίγη bij Aristophanes: <i>Nub</i> 1443-1451 (iamb.)	koorlyriek (Pindarus, tragische en komische koorzangen)	- sommige komische πνίγη: <i>Ran</i> 241-249 (troch.) - dactylische tetrameter: Sen. <i>HO</i> 1944-1953

Tabel 1: Interne en externe structuur van metrische periodes.

Aan de hand van het zonet opgebouwde kader kan ik nu de twee onderzoeksvragen formuleren die in dit artikel behandeld zullen worden. Ten eerste wordt nagegaan of de externe structuur van de anapestische cantica van Seneca κατὰ στίχον of κατὰ σύστημα is (= sectie 3). Vervolgens behandel ik de vraag of er op het niveau van de interne structuur een opdeling in cola (i.c. anapestische dimeters, trimeters,...) kan worden gemaakt, bovenop de onmiskenbare geleiding κατὰ μέτρον (= sectie 4). In de nu volgende sectie schets ik kort de status quaestionis.³

2. OVERZICHT VAN DE BESTAANDE LITERATUUR

In de middeleeuwse manuscripten heerst principiële overeenstemming wat betreft de colometrie van de anapestische passages, in die zin dat de dimeter zonder twijfel als basisgrootheid wordt gebruikt. Occasioneel verschijnen er monometers, wat natuurlijk onvermijdelijk is in passages met een oneven aantal metra. Bovendien treffen we in sommige gevallen ook trimeters aan. We stellen vast dat de distributie

³ Cfr. Danckaert (2006) voor een volledig overzicht en uitgebreide bibliografie.

van monometers en trimeters in de beide takken van de handschriftelijke overlevering sterk verschilt.⁴

Op basis van de observatie dat de synaphie in Seneca's anapesten niet strikt gerespecteerd wordt (cfr. sectie 3), concludeerde Lucian Müller (1894²: 106-107) dat de bewuste passages enkel zijn opgebouwd uit monometers, zoals ook in de Griekse hymnen van de christelijke dichter Synesius. De visie van Müller werd later overgenomen door Karl Münscher (1919: 11) en Gunnar Carlsson (1927: 31 n.2).

De meest invloedrijke theorie werd geformuleerd Friedrich Leo (1878: 98-110), waaruit dit representatieve citaat:

(...) non ἐξ ὁμοίων Senecam systemata anapaestica composuisse, sed dimetros κατὰ στίχον deduxisse, donec in monometris desinerent.

Leo beschouwt alle dimeters als autonome periodes, net als monometers, die hij bovendien een clausulefunctie toedicht. Dit standpunt kende grote bijval, zoals blijkt uit de studies van Gustav Richter (1899), Wilhelm Marx (1932) en Joseph Mantke (1957/8). Maar ook in een recenter verleden toont Gauthier Liberman (2005) zich schatplichtig aan Leo:

On dit couramment, à juste titre, que Sénèque utilise κατὰ στίχον, c'est à dire comme des vers indépendents, non seulement le trimètre iambique, mais aussi le dimètre et le monomètre anapestique, et tous les vers lyriques.

Otto Zwierlein (1984) pleit aanvankelijk voor een colometrie met trimeters, die hij evenwel niet opneemt in zijn OCT-uitgave (1986). Zwierlein onderzocht nauwkeurig de distributie en functies van de posities waar de synaphie wordt onderbroken. John Fitch (1987, 2004b) ten slotte betoogt dat metrische cola zoveel mogelijk moeten samenvallen met syntactische constituenten. Hij toont aan dat Seneca een voorliefde had voor bepaalde dimeterpatronen (*sense-correspondence*). De analyse van Fitch wordt uitgebreid behandeld in sectie 4.2.

3. EXTERNE STRUCTUUR: STICHISCHE DIMETERS ALS BASISEENHEID?

In deze sectie onderzoek ik of de anapesten van Seneca wel degelijk stichisch geconstrueerd zijn, zoals werd gepostuleerd door Friedrich Leo. Daarvoor kijk ik eerst naar de distributie van de pauzes. Na 152 van de

⁴ In de A-familie van het manuscriptenstemma vinden we 62 monometers, tegenover 100 in de E-familie. 22 monometers verschijnen in de beide takken. A kent verder 41 trimeters, tegenover 43 in E. Slechts 3 trimeters komen in beide families voor. Voor een gedetailleerd overzicht verwijs ik naar Danckaert (2006: 70 en 112).

3388 anapestische metra laat Seneca een pauze toe: in deze gevallen stellen we vast dat er tussen twee metra een hiaat (= **H**, b.v. *Pha* 52-54), een brevis in longo (= **B**, b.v. *Pha* 42-43) of een combinatie van deze twee staat:

tu iam victor curvo solves
viscera cultro. **H**
Ades en comiti, diva virago,... (*Pha* 52-54)

dum signa pedum roscida tellus
impressa tenet. **B**
Alius raras cervice gravi
portare plagas,... (*Pha* 42-43)

De onterecht aan Seneca toegeschreven *Octavia* is verantwoordelijk voor 56 van deze onderbrekingen. Otto Zwierlein (1984: 182-202) toonde aan dat de pauzes voornamelijk voorkomen aan het einde van syntactische eenheden⁵. Hij dichtte de pauzes dan ook een "gliedernde Funktion" toe. Slechts 14 pauzes kan hij op deze wijze niet duiden. Naar analogie met de Griekse marsanapesten, waar onderbrekingen van de synaphie uiterst zeldzaam zijn, zou het kunnen gaan om passages in een emotioneel geladen context. De vraag rijst of deze pauzes kunnen wijzen op het stichische karakter van de gepostuleerde dimeters. Een vergelijking met de slotlettergreep van periodes die zonder enige twijfel κατὰ στίχον zijn gebruikt kan hierop een antwoord geven. Tabellen 2 en 3 tonen door welke types van lettergrepen het elementum indifferens door Seneca wordt ingevuld in zuiver stichische periodes. Tabel 4 geeft dezelfde informatie voor de slotlettergreep van een representatief corpus senecaanse dimeters⁶.

kwantiteit van de slotlettergreep	<i>Oedipus</i> (757 trimeters)		<i>Phoenissae</i> (664 trimeters)	
	aantal attestaties	%	aantal attestaties	%
-ǃ#	55	7,27%	71	10,69%
-ǃC#	354	46,76%	292	43,98%
-ǃ#	76	10,04%	66	9,94%
-ǃC#	228	30,12%	183	27,56%
onzeker: -o#, sibi, ubi,...	44	5,81%	52	7,83%

Tabel 2: Invulling van het elementum indifferens van senecaanse jambische trimeters.

⁵ Syntactische eenheden zoals gedefinieerd door Stinton (1977) en Habinek (1985).

⁶ Het gaat om een sample dat werd samengesteld door Fitch (1987: 10) op basis van syntactische en stilistische criteria, cfr. infra sectie 4.2.

kwantiteit van de slotlettergreep	Senecaanse aslepiadei (312)		Senecaanse glyconeï (237)	
	aantal attestaties	%	aantal attestaties	%
-ǃ#	28	8,97%	11	4,64%
-ǃC#	141	<u>45,19%</u>	99	<u>41,77%</u>
-ǃ#	41	13,14%	32	13,50%
-ǃC#	78	25,00%	75	31,65%
onzeker: -o#, sibi, ubi,...	24	7,69%	20	8,44%

Tabel 3: Invulling van het elementum indifferens van lyrische versmaten κατὰ στίχον.

kwantiteit van de slotlettergreep	301 'zekere' dimeters	
	aantal attestaties	%
-ǃ#	3	1,00%
-ǃC#	85	28,24%
-ǃ#	66	21,93%
-ǃC#	127	<u>42,19%</u>
onzeker: -o#, sibi, ubi,...	20	6,64%

Tabel 4: Invulling van de slotlettergreep van anapestische dimeters (o.b.v. Fitch 1987).

Zoals blijkt uit de eerste twee tabellen krijgen we telkens de hoogste waarden in de rubriek 'gesloten slotlettergreep met kort vocalisme'. Samen met open lettergrepen met korte klinker zijn ze goed voor meer dan de helft van alle eindsyllabes. In de laatste tabel zien we een ander beeld: slotlettergrepen met lange klinkers halen hier een ruime meerderheid, met een bijzonder hoog aantal gesloten lettergrepen als uitschieter. Het lijkt erop dat de laatste syllabe van de veronderstelde dimeters niet de invulling van een elementum indifferens is: de dichter zoekt immers aan het einde van een (even of oneven) metron bewust naar die lettergrepen die gemakkelijk de synaphie in stand kunnen houden, met name gesloten lettergrepen, het liefst met lang vocalisme.

Met in het achterhoofd het gegeven dat de 152 pauzes (96 zonder de *Octavia*) relatief weinig talrijk zijn en niet telkens na een even aantal metra opduiken, moeten we concluderen dat Seneca's anapesten niet κατὰ στίχον, maar wel κατὰ σύστημα geconstrueerd zijn. De systemische periodes zijn bovendien van ongelijke lengte.

4. INTERNE STRUCTUUR: OPDELING IN COLA?

In deze sectie bespreek ik systemische anapesten en hun interne structuur, waarbij ik telkens de vraag stel of er naast een opdeling in metra ook een opdeling in dimeters of langere eenheden gerechtvaardigd is. Na een bespreking van Griekse anapesten volgt een overzicht van de situatie in de Latijnse literatuur.

4.1 Griekse anapesten

Seneca's anapesten vertonen erg veel formele gelijkenissen met de gereciteerde anapesten uit het vijfde-eeuwse Griekse drama, de zogenaamde marsanapesten. Ik geef als voorbeeld de eerste periode van de parodus van de *Agamemnon* (Aesch. *Ag* 40-47), weergegeven in de traditionele colometrie:

δέκατον μὲν ἔτος τόδ' ἐπεὶ Πριάμου
 μέγας ἀντίδικος Μενελάος ἀναξ
 ἦδ' Ἀγαμέμνων, διθρόνου Διόθεν
 καὶ δισκῆπτρου τιμῆς ὄχυρόν
 ζεῦγος Ἀτρειδᾶν, στόλον Ἀργείων
 χιλιοναύτην τῆσδ' ἀπὸ χώρας
 ἦραν, στατιῶτιν ἄρωγῆν

Qua externe structuur zijn deze zeker systemisch; intern zijn ze zeker κατὰ μέτρον, maar ook hier rijst de vraag of ze intern ook nog eens κατὰ κῶλον zijn gebouwd. Martin West (1977) beantwoordt deze vraag negatief. Gesteund door eerdere observaties van Wilamowitz⁷ besluit hij dat anapestische dimeters en trimeters geen metrische status hebben, en hooguit bestaansrecht kunnen hebben als een stilistisch fenomeen. De papyrusfragmenten van voor de derde eeuw voor onze tijdrekening vertonen effectief geen sporen van een colometrie in dimeters. West schrijft de latere gewoonte om anapestische metra per twee te groeperen toe aan de invloed van alexandrijnse filologen als Aristophanes van Byzantion. In latere papyri en in de middeleeuwse handschriften wordt deze praktijk de regel.

⁷ "man mag denken, daß die später ganz feststehende praxis schon damals galt, die endlosen reihen von trochäischen iambischen anapästischen metra nach dimetern abzuteilen, soweit nicht eine ungerade summe eine abweichung forderte. (...) daß unsere metriker von dimetern reden, zeigt nur, wie sehr sie mit den augen messen. die dichter rechnen nicht mit dimetern: erst als die buchpraxis eine buchmetrik erzeugt hat, in der kaiserzeit, gibt es welche." (von Wilamowitz-Möllendorf 1910: 129).

De alternatieve analyse van Wilamowitz en West, die wordt aangevaard door ondermeer Nesselrath (1990), hoewel sterk indruisend tegen de handschriften, is om vele redenen verkieslijk. In de eerste plaats kunnen de gepostuleerde stilistische cola niet op het gehoor van elkaar worden onderscheiden, aangezien ze niet worden gesignaleerd worden door enig auditief signaal (zie ook Wilson 1990: 193-194). Ten tweede zegt verbale synaphie tussen twee metra (i.e. het niet realiseren van een cesuur, wat zoals bekend bij Seneca niet voorkomt) niets over de structuur van de periodes in kwestie. Zo vinden we bij Aristophanes (*Vesp.* 753) drie metra door verbale synaphie verbonden. Ook lijkt het niet mogelijk om een metrisch colon telkens te laten samenvallen met een gedachte-eenheid. De meeste geattesteerde monometers zouden op die manier immers problematisch zijn, aangezien ze slechts zelden een autonome syntactische eenheid vormen. Ook valt er soms een zware syntactische pauze middenin een metron (b.v. Sen. *HF* 1083b). Ten slotte pleiten een aantal testimonia van antieke grammatici tegen een colometrie in dimeters. Zo gebruikt Hephaestion in zijn metrische handboek dat bekend staat onder de naam *Enchiridion* de term 'dimeter' steeds met betrekking tot catalectische periodes, i.e. paroemiaci.⁸ Verder lezen we bij de vierde-eeuwse grammaticus Diomedes het volgende (GLK I, 506; 512-513):

Versuum genera praecipua sunt quinque. aut enim dimetri sunt aut trimetri aut tetrametri aut pentametri aut hexametri. sed singulorum plurimae sunt species. (...) **Anapaesticum dimetrum fit incisione**, cuius haec exempla sunt,

agite o pelagi cursores,
cupidam in patriam portate.

sunt hic bini anapaesti aut qui recipi solent, in imo autem aut bacchius est, qui constat ex duabus longis et brevi, aut molossus, qui constat ex tribus longis. **alienum autem pedem metra nisi recipiant, modus non facile finitur et magis rythmus est quam metron.** et Varro dicit inter rythmum, qui Latine numerus vocatur, et metrum hoc interesse quod inter materiam et regulam.

Ook hier zijn de twee geciteerde anapestische dimeters catalectisch. Met de term *incisio* wordt de cesuur bedoeld tussen het eerste metron en tweede (catalectische) metron. Vervolgens schrijft Diomedes dat in deze versmaat de catalexis kan worden opgemerkt door het voorkomen van versvoet die vreemd is aan een normaal anapestisch metron. In het

⁸ Cfr. Consbruck 1971: 24-28 voor het kapittel 'περί ἀναπαιστικού'.

eerste voorbeeld lezen we inderdaad een molossus, in het tweede een baccheus.⁹ Diomedes merkt terecht op dat catalexis de ideale manier is om het einde van een periode te markeren: de herkenbaarheid van catalexis is dan ook te danken aan een contrasteffect ten opzichte van de rest van de periode. Indien catalexis uitblijft in een anapestisch systeem, is het niet gemakkelijk 'de maat te bepalen': alle metra zijn immers opgebouwd uit dezelfde voeten, waardoor ze bijzonder sterk op elkaar lijken. Deze metra lenen zich dan ook niet goed voor een opdeling in cola en periodes, waar een vorm van contrast voor nodig is: verplicht tegenover vermeden wordeinde, synaphie tegenover pauze of catalexis tegenover een volledige voet.

Minstens vier factoren hebben bijgedragen tot de gewoonte om de vijfde-eeuwse marsanapesten in dimeters te schrijven. Ten eerste is er de invloed van de paroemiacus, die men kan definiëren als een catalectische anapestische dimeter. De status van de paroemiacus als onafhankelijk colon staat buiten kijf, wat onder meer blijkt uit de vele lapidaire spreekwoorden ('παροϊμία' à la 'κακοῦ κόρακος κακὸν φόν') die in dit metrum zijn gesteld. Ook is er de invloed van de anapestische tetrameter. Deze kan gemakkelijk geanalyseerd worden als acatalectische anapestische dimeter gevolgd door een paroemiacus, met tussen beide cola een cesuur. Verder komen acatalectische anapestische dimeters in latere tijden (reeds vanaf Euripides) wel voor, waarover later meer. Ten slotte is de veronderstelde onjuiste analyse van de alexandrijnse filologen niet zonder precedent. Een analoge situatie vinden we in het geval van de sapphische strofe, die werd opgedeeld en neergeschreven in 4 afzonderlijke cola (3 hendecasyllabi en 1 adoneus κατὰ συνάφειαν), terwijl in werkelijkheid de derde hendecasyllabus en de adoneus een eenheid vormen (Lieberman 2005). Het is dan ook niet verwonderlijk dat de horatiaanse versie van deze strofe bestaat uit 4 afzonderlijke periodes.

De ontwikkeling na de vijfde eeuw is tweeledig. Enerzijds zijn er anapesten die onmiskenbaar in de πνῖγος-structuur voorkomen, zoals de reeds eerder vermelde passages uit de middenkomedie. Catalexis komt hier beduidend minder vaak voor. Een mooi voorbeeld is een lang fragment van Mnesimachus (fr. 4 Kock, 4 PCG), waarin we in totaal 119 metra zonder een enkele pauze tellen, met pas helemaal op het einde een paroemiacus. In dit fragment komt ondermeer een hele

⁹ resp. — — ∪ en — — —. Normaal wordt met de term *baccheus* (of *bacchius*) de sequentie ∪ — — bedoeld. Wat Diomedes een baccheus noemt, kwalificeren anderen doorgaans als een antibaccheus. Merk op dat zijn beschrijving niet helemaal correct is, daar hij geen melding maakt van paroemiaci waarin de derde voet een anapest is.

catalogo met etenswaren voor: een opdeling in cola lijkt hier dus ook om inhoudelijke redenen niet verkieslijk.

Anderzijds ontwikkelt de acatalectische anapestische dimeter zich tot een onafhankelijk colon, en soms ook tot een onafhankelijke periode. Reeds in de late vijfde eeuw kent deze evolutie een aanvang in de lyrische¹⁰ anapesten van Euripides, zoals bijvoorbeeld in het volgende fragment uit de *Ion* (180-183):

τὸς θεῶν ἀγγέλλοντας φήμας
 θνατοῖς·οἷς δ' ἔγκειμαι μόχθοις,
 Φοίβῳ δουλεύσω, κοῦ λήξξω
 τὸς βόσκοντας θεραπεύων.

In deze periode valt in de eerste drie cola tot driemaal toe geen cesuur na het eerste anapestische metron, terwijl die aan het einde wel present is. Het laatste colon is catalectisch. In de eeuwen die volgend zijn er geen testimonia van κατὰ κῶλον gebruikte anapestische dimeters, en het is wachten tot de Romeinse tijd tot ze opnieuw opduiken, met name bij Flavius Philostratus (in de *Heroicus*) en Lucianus (in de *Podagra*). Het duidelijkste voorbeeld vinden we in het *Ara Besantini*¹¹, een 26 regels tellend gedicht uit de tijd van Hadrianus. Het geheel vormt een acrostichon, waardoor het begin van ieder colon zonder problemen kan worden geïdentificeerd. Van regel 21 tot 23 vinden we drie onmiskenbare acatalectische anapestische dimeters:

Ἰμηττιᾶδων πολὺ λαροτέρην
 Σπονδὴν ἄδην· ἴθι δὴ θαρσέων
 Ἐς ἐμὴν τεῦξιν, καθαρὸς γὰρ ἐγώ

4.2 Latijnse anapesten

De dubbele evolutie die ik zonet geschetst heb voor het Grieks, vinden we duidelijk weerspiegeld in de Latijnse literatuur. Enerzijds zijn er dus de anapesten in de πνῖγος-structuur, zoals we die vinden bij de republikeinse tragici. Voor zover we de anapestische fragmenten kunnen reconstrueren lijken ze identiek aan de Griekse marsanapesten. Ik geef als voorbeeld een fragment uit de *Atreus* van Accius (Dangel 1995: r. 54-56), in de gebruikelijke colometrie:

¹⁰ Deze gezongen anapesten verschillen van hun geciteerde tegenhangers voornamelijk door het feit dat ze in het Dorisch en niet in het Attisch zijn gesteld. Voorts zien we veel holospondeïsche metra en worden de anapesten ook vaak gecombineerd met andere metra.

¹¹ Gr. 'Βησαντίνου βωμός'; tekst en annotaties bij Wilamowitz (1941: 154-155 en 170).

Sed quid? tonitru turbida torvo
 concussa repente aequora caeli
 sensimus sonere!

Merk op dat verbale synaphie en alliteraties ons niets leren over de externe structuur van periodes. Zo zien we in het volgende Accius-fragment twee ineengestrengelde alliteraties die zich resp. over 6 en over 5 metra uitstrekken (Dangel 1995: r. 195-199; het fragment komt uit de *Philocteta*):

Inclute, parva prodite patria,
 nomine celebri claroque potens
 pectore, Achivis classibus auctor,
 gravis Dardaniis gentibus ultor,
 Laertiade!

De anapesten van Seneca zijn goed vergelijkbaar met de anapestische systemen uit de Griekse tragedie, hoewel er enkele cruciale verschillen zijn. Ten eerste vinden we een wordeinde na ieder metron, in 100% van de gevallen. Ook maakt de dichter geen gebruik van catalexis om lange sequenties in kortere eenheden op te delen: de paroemiacus is dan ook een zeer opvallende afwezige. Verder wordt de prosodische synaphie meermaals onderbroken. Zoals bekend vinden we deze pauzes terug met zeer onregelmatige intervallen, maar niet willekeurig rondgestrooid. Enerzijds creëert dit alles ambiguïteit wat betreft de externe structuur. Het is duidelijk dat Seneca geenszins de bedoeling had zijn anapesten in een strak keurslijf te dwingen. Tussen het niveau van het enkelvoudige metron en de periode kan men geen structurele eenheden onderscheiden.

Anderzijds wordt er op een alternatieve manier structuur aangebracht. Naast de pauzes die vaak syntactische grenzen markeren is er vooral een duidelijke voorliefde voor bepaalde metrische patronen, die grondig werden beschreven door Fitch 1987. De auteur stelt in deze studie het bestaan van anapestische dimeters als metrische eenheid nooit in vraag, noch maakt hij enig onderscheid tussen cola en periodes. Op basis van een sample van 'zeker' 301 dimeters (zie ook sectie 3), die alle een syntactisch-stilistische eenheid vormen, kunnen we inderdaad vaststellen dat er verschillen zijn tussen het eerste en het tweede metron:

		m2				
		DS	SA	SS	AA	AS
m1	DS	20	12	1	7	3
	SA	55	23	7	9	12
	SS	37	16	0	15	4
	AA	21	10	1	3	0
	AS	22	12	1	7	3

Tabel 5: Dimeterpatronen in senecaanse anapesten: absolute cijfers.

		m1	m2
DS	43 (14,3 %)	155 (51,5 %)	
SA	106 (35,2 %)	73 (24,3 %)	
SS	72 (23,9 %)	10 (3,3 %)	
AA	35 (11,6 %)	41 (13,6 %)	
AS	45 (15,0 %)	22 (7,3 %)	

Tabel 6: Dimeterpatronen in senecaanse anapesten: percentages.

Uit de linkertabel¹² kunnen we afleiden dat het meest voorkomende dimeterpatroon SADS is (55 maal op 301 dimeters), gevolgd door SSDS (37 maal) en SASA (23 maal). Sommige andere patronen zijn vrij gebruikelijk, enkele worden duidelijk gemeden. De opvallendste cijfers uit de rechtertabel betreffen de metra die geen enkele anapest bevatten: SS komt eerder voor aan het begin van syntactische eenheden, DS eerder aan het einde.¹³ AA, SA en AS zijn eerder neutraal. Het lijkt mij niet mogelijk verdere conclusies te trekken uit deze gegevens. Fitch gaat er daarentegen van uit dat het principe van *sense-correspondence* niet zozeer een tendens, maar wel een ijzeren wet is: vorm en inhoud moeten voor hem volledig samenvallen. Dit principe vormt de basis van de colometrie van zijn uitgave van het hele tragische corpus (Fitch 2002; 2004). Alle sequenties die niet aan het principe van *sense-correspondence* voldoen worden opgesplitst. De uiteindelijke tekst telt maar liefst 426 monometers, een veelvoud van wat in de manuscripten is geattesteerd (cfr. noot 5). De meest voor de hand liggende kritiek die men hierop kan uiten is uiteraard het feit dat deze monometers in afwezigheid van elk formeel signaal onmogelijk op het gehoor als monometer kunnen worden geïdentificeerd. Een analyse waarbij men geen opdeling in cola maakt lijkt dan ook verkieslijk. Vermoedelijk is het zo dat zowel Seneca als zijn republikeinse voorgangers de structuren van de Griekse tragische en komische voorbeelden correct hadden geanalyseerd, hoewel die volgens de 'alexandrijnse' colometrie waren neergeschreven in de codices waarin zij hun voorbeelden lazen.

¹² D = dactyl, S = spondee, A = anapest; m1 = metron 1, m2 = metron 2. Beide tabellen zijn overgenomen van Fitch (1987: 10).

¹³ De sequentie dactyl-spondee vinden we ook terug aan het einde van de dactylische hexameter (de zgn. 'heroïsche clausule'), en aan het einde van de sapphische strofe (de adoneus).

Anderzijds zijn er ook de nazaten van de Griekse acatalectische dimeters, die we in het Latijn terugvinden bij Plautus en bij Boethius. Bij Plautus noemt men het bewuste colon meestal een quaternarius¹⁴, omdat het anapestische metron hier uitzonderlijk uit slechts 1 voet bestaat. Een middencesuur wordt vermeden, terwijl er altijd een woordeinde is na iedere vierde anapestische voet: dit vermoedelijk om de transparantie van de metrische structuur te garanderen. De structuur van de systemisch gebruikte quaternarii is dus zowel κατὰ μέτρον als κατὰ κῶλον. Bij Boethius daarentegen treffen we anapestische dimeters aan, met een occasionele monometer (in totaal 160 dimeters en 2 monometers, alle zonder catalexis). Op 322 metra tel ik 32 pauzes.¹⁵ Verder verschilt de eerste dimeterhelft duidelijk van de tweede. De patronen die we reeds bij Seneca zagen, keren hier als het ware uitvergroot terug:

	m 1	m 2
DS	17 (10,63 %)	122 (76,25 %)
SA	44 (27,50 %)	12 (7,50 %)
SS	46 (28,75 %)	2 (1,25 %)
AA	18 (11,25 %)	9 (5,63 %)
AS	25 (15,63 %)	13 (8,13 %)
DD	4 (2,50 %)	0 (0 %)
SD	4 (2,50 %)	2 (1,25 %)
AD	2 (1,25 %)	0 (0 %)

Tabel 7: Dimeterpatronen in de anapesten van Boethius.

Let vooral op het contrast tussen DS en SS in het tweede metron (122 tegenover 2 attestaties). Hoewel deze periodes dus duidelijk niet systemisch zijn, kan men veronderstellen dat Boethius wel degelijk de bedoeling had de senecaanse anapesten te imiteren. Vermoedelijk was de dimeter-monometercolometrie in het senecaanse corpus rond 500 reeds lang gefixeerd, en dacht Boethius dat de werkelijke metrische structuur hierdoor werd gereflecteerd, wat ertoe leidde dat hij wel anapestische dimeters κατὰ στίχον gebruikte. Verder imiteerde hij zijn

¹⁴ Lange sequenties quaternarii vindt men b.v. in *Rudens* (928-937) en *Stichus* (18-47).

¹⁵ = 9, 94%. Bij Seneca ligt dit percentage gevoelig lager (152 op 3388 = 4, 49%; zonder de *Octavia*: 96 op 2591 = 3,71%).

voorbeelden met enkele maniëristische overdrijvingen, wat zich uit in de extremere waarden in tabel 7, maar bij voorbeeld ook in het hogere aantal pauzes.

5. CONCLUSIE

We kunnen besluiten dat de anapesten bij Seneca (en bij uitbreiding alle Latijnse tragische anapesten) nooit *κατὰ στίχον* en nooit *κατὰ κῶλον* voorkomen. Deze conclusie kan verregaande gevolgen hebben voor de manier waarop de passages in kwestie in tekstuitgaven worden weergegeven. Persoonlijk pleit ik ervoor de onderliggende metrische structuur zo getrouw mogelijk weer te geven. Een opdeling in onechte, inhoudelijke cola lijkt mij niet aangewezen: een dergelijke opdeling kan op basis van de inhoud door de lezer zelf gemaakt worden, net zoals in een prozatekst. Het visueel weergeven van de metrongrenzen lijkt mij een optie doch geen verplichting. Wel pleit ik voor het markeren van pauzes: oor noch oog van de moderne lezer zijn voldoende geoefend om deze op eigen kracht te lokaliseren. Dit alles zou er in de praktijk als volgt kunnen uitzien (met || = pauze):

Et te Triviam! nota memores! voce precamur! tu maternam! sistere
 Delon! Lucina, iubes!, huc atque illuc! prius errantem! Cyclada ven-
 tisl; nunc iam stabilisl fixa terras! radice tenet!, respuit auras! religatque
 rates! assueta sequil. tu Tantalidos! funera matris! victrix numeras!: stat
 nunc Sipyli! vertice summo! flebile saxum! || et adhuc lacrimas! mar-
 mora fundunt! antiqua novas!. colit impensel femina virquel || numen
 geminum!.

(Ag 367-381)

BIBLIOGRAFIE

- CARLSSON, G. 1927. *Die Überlieferung der Seneca-Tragödien: eine textkritische Untersuchung*. Lund
- CONSRUCK, M. 1971. *Hephaestionis Enchiridion*. Stuttgart
- DANCKAERT, L. 2006. *Magis rythmus quam metron: structuur en colometrie van de anapestische cantica van Seneca*. Diss. UGent
- DANGEL, J. 1995. *Accius: œuvres (fragments)*. Paris
- FITCH, J. 1987. *Seneca's anapaests: metre, colometry, text and artistry of the anapaests in Seneca's tragedies*. Atlanta (Ga.)
- FITCH, J. 2002. *Seneca VIII, Tragedies I*. Cambridge (Mass.)
- FITCH, J. 2004a. *Seneca IX, Tragedies II*. Cambridge (Mass.)
- KEIL, H. 1855-1880. *Grammatici Latini ex recensione H. Keilii I-VIII*. Leipzig (= GLK)

- LEO, F. 1878. *Observationes criticae*. Berolini
- LIBERMAN, G. 2005. Réflexions sur les anapestes de Sénèque et la réception des mètres grecs à Rome, online publicatie: http://ars-scribendi.ens-lsh.fr/article.php3?id_article=35&var_affichage=vo
- MANTKE, J. 1957/8. De Senecae tragici anapaestis, *Eos* 49, 101-122
- MARX, W. 1932. *Funktion und Form der Chorlieder in den Seneca-tragödien*. Köln
- MÜLLER, L. 1894³. *De re metrica poetarum latinorum praeter Plautum et Terentium libri septem*. Lipsiae
- MÜNSCHER, K. 1919. Metrische Beiträge, *Hermes* 54, 11-45
- NESSELRATH, H. 1990. *Die attische Mittlere Komödie: ihre Stellung in der antiken Literaturkritik und Literaturgeschichte*. Berlin
- PRETAGOSTINI, R. 1978. Sistemi κατὰ κῶλον e sistemi κατὰ μέτρον, *QUCC* 28, 165-179
- RICHTER, G. 1899. *Kritische Untersuchungen zu Senecas Tragödien*. Diss. Jena
- ROSSI, L. 1978. La sinafia. In: *Festschrift Ardizzoni*, 791-819
- STINTON, T. 1977. Pause and period in the lyrics of Greek tragedy, *CQ* 27, 27-66
- VON WILAMOWITZ-MÖLLENDORF, U. 1910. *Einleitung in die Griechische Tragödie*. Berlin
- VON WILAMOWITZ-MÖLLENDORF, U. 1941. *Bucolici Graeci (editio altera correctior)*. Oxford
- WEST, M. 1977. Tragica I. Are anapaestic dimeters real? *BLCS* 24, 89-94
- WILSON, M. 1990. Rev. Fitch 1987, *Phoenix* 44, 189-194
- ZWIERLEIN, O. 1984. *Prolegomena zu einer kritischen Ausgabe der Tragödien Senecas*. Wiesbaden
- ZWIERLEIN, O. 1986. *L. Annaei Senecae tragoediae, incertorum auctorum Hercules [Oetaeus] et Octavia*. Oxford